

В. Г. ЗБЕНОВИЧ

**Оборонні споруди та зброя
у племен трипільської
культури**

Трипілля* — одна з великих енеолітичних культур значного хронологічного та територіального діапазону дає цікавий матеріал для вивчення найдавніших етапів історії військової справи на південному сході Європи. Інвентар різночасних трипільських поселень і могильників допомагає простежити процес розвитку зброї стародавніх землеробів та скотарів. Важливе джерело становлять й оборонні споруди, кількість яких зростає з кожним роком (нині відомо 14 укріплених поселень трипільської культури).

Ця стаття присвячена опису зброї та оборонних споруд Трипілля; розглянуті за періодами розвитку культури, вони допомагають висвітлити окремі моменти історії трипільських племен.

Раннє Трипілля (етап А, за Т. С. Пассек, або Прекукутені, за періодизацією румунських дослідників).

Серед численного інвентаря ранньотрипільських поселень предмети озброєння трапляються дуже рідко. Поодинокими екземплярами представлені крем'яні наконечники стріл та дротиків, оброблені двобічною плоскою регушкою. Звичайно вони підтрикутні, з прямою основою (рис. 1, 1, 2).

Бойове призначення мали також свердлені сокири-молоти з сланцю й твердих порід каменю: видовжено-ромбічні та зі звуженою обушковою частиною. Деякі сланцеві сокири-молоти мають шестигранне закінчення (рис. 1, 3, 4)¹.

Очевидно, бойовими молотами слід вважати знаряддя із стержневої частини рогу оленя з навскісно зрізаним загостреним кінцем та масивним закругленим обушком. У середній частині або ближче до обушка просвердлений отвір для держака (рис. 1, 5). Ці вироби вважаються мотиками², однак невеликі розміри (10—13 см) не дають підстав розглядати їх як сільськогосподарські знаряддя.

На кількох ранньотрипільських поселеннях знайдені вузькі, довгі (іноді понад 20 см), сплюснені або овальні в перерізі кістяні знаряддя з лощеною поверхнею та дуже гострим кінцем (рис. 1, 6). Можливо, вони служили, як вважає С. М. Бібіков³, кинджалами (точніше стилетами).

Зазначимо також, що біля самих джерел культури Кукутені — Трипілля виникає тенденція до укріплення поселень. Є відомості про наявність рову на поселенні Траян Дялул-Віей в Молдові⁴. Трохи пізніше ранньо-

* Під трипільською культурою автор розуміє культурно-етнічну спільність Кукутені — Трипілля, що займала в IV—III тисячолітті до н. е. простір між Дніпром і прикарпатськими районами СРСР та СРР.

¹ С. Н. Биби́ков. Поселение Лука-Врублевская.— МИА, № 38. М.—Л., 1953, стор. 93, табл. 20,б; К. К. Черныш. Ранньотрипільське поселення Ленківці. К., 1959, табл. IV, 16.

² Е. К. Черныш. Многослойный памятник у с. Печоры на Южном Буге.— Археологический сборник. вып. 1. Л., 1959, стор. 184.

³ С. Н. Биби́ков. Поселение Лука-Врублевская... стор. 115, табл. 24а, 25а.

⁴ SCIV, 1962, № 1, стор. 204.

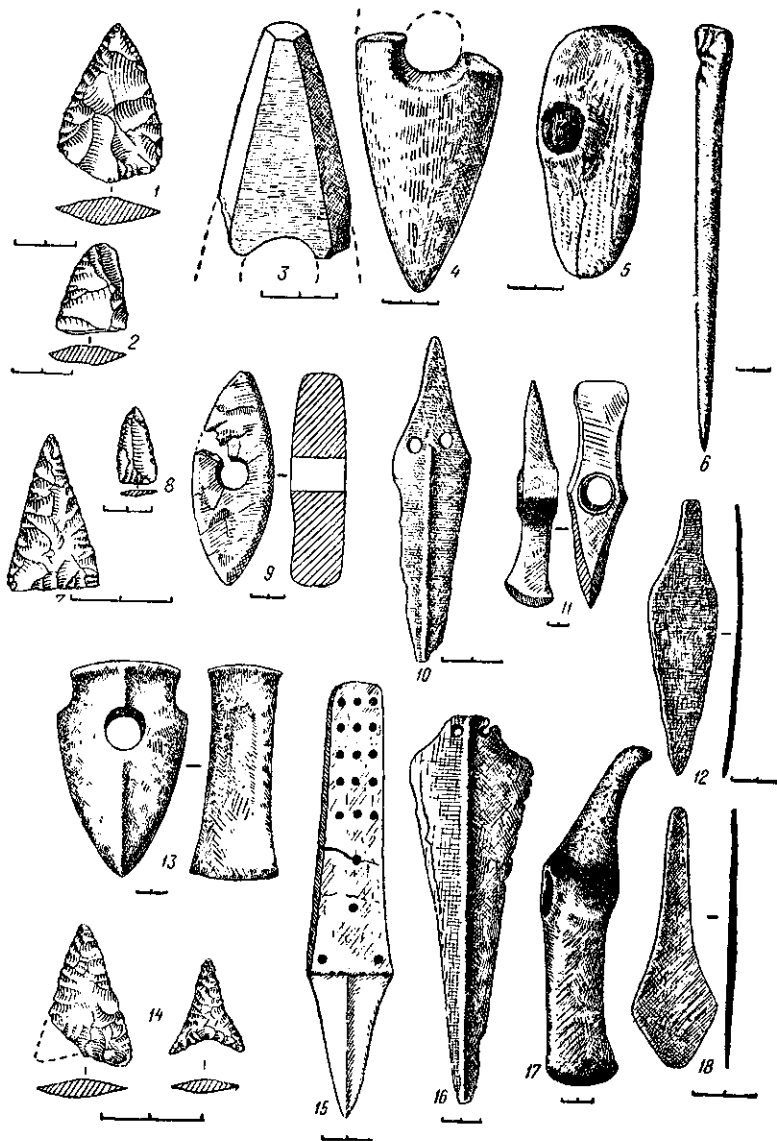

Рис. 1. Предмети озброєння трипільської культури:

1, 2 — Солончени I; 3, 4, 6 — Лука-Врублівецька; 5 — Печора; 7 — Поливанив Яр; 8 — Солончени II; 9 — Хебешешті; 10 — Фрумушіка; 11, 12 — Городниця; 13 — Червоний Хутір; 14 — Софіївка; 15 — Огородне; 16 — Усагове; 17 — Верем'я; 18 — Попівка.
1, 2, 7, 8, 14 — кремій; 3, 4, 9, 13 — камінь; 5 — ріг; 6 — кістка; 10-12, 15-18 — мідь.

трипільське поселення Тирпешті оточував з боку поля рів завширшки 3 м⁵. Однак значного поширення ця тенденція набула на наступних етапах розвитку трипільської культури.

Розвинуте Трипілля (етапи В/І і В/ІІ або Кукутені А, А — В й частково В).

Предмети озброєння розвинутого Трипілля (особливо на початку цього періоду) подібні до описаної вище ранньотрипільської зброї з кременю, каменю, кістки і рогу. Зростає кількість крем'яних наконечників стріл, дротиків і списів. Вони, як і раніше, трикутні або овально-листоподібні з

⁵ S. Marghiescu-Bîlcu. Unele probleme ale neoliticului Moldovenesc in lumina săpăturilor de la Tirpești.— SCIV, 1968, № 3, рис. 1, стр. 406.

прямою (зрідка ледь увігнутою) основою, з двох сторін оброблені плоскою ретушшю, а по краях — дрібною, загострюючою⁶. Їхні розміри становлять 2—7 см (рис. 1, 7, 8).

Зберігають свою форму кам'яні бойові сокири-молоти, які досить часто трапляються на поселеннях розвинутого Трипілья (рис. 1,9)⁷; це саме можна сказати і про рогові провушні молотки.

Значні успіхи, досягнуті трипільськими майстрами в обробці міді (освоєння техніки лиття, застосування однобічних та двобічних ливарських форм)⁸, тісні контакти з балкано-карпатським металообробним центром дали змогу трипільцям помітно розширити набір металевих виробів. Розвинутий етап Трипілья ознаменований, зокрема, появою перших предметів озброєння з міді. Щоправда, вони представлені поки що поодинокими екземплярами.

До початку етапу (Кукутені А) належить мідний кинджал, знайдений у житлі на поселенні Фрумушіка⁹. Він видовжено-ромбічної форми (нижня частина відтягнута, утворює черешок), з подовжньою нервюрою з обох боків та двома отворами для штифтів, що закріплювали черешок у держаку. Довжина кинджала 10,7 см (рис. 1,10).

В епоху енеоліту на території Центральної та Південно-Східної Європи набули значного використання провушні дволезові мідні сокири (їх часто називають сокирами-мотиками, або сокирами з хрестоподібним перерізом). Деякі з них пов'язані з трипільськими пам'ятками розвинутого етапу¹⁰. Як знаряддя широкого та різнобічного застосування ці вироби могли служити і зброєю. Одну з таких сокир було знайдено у складі відомого Городницького скарбу разом з мідним листоподібним наконечником списа (рис. 1,12). Ще один наконечник списа або дротика походить з поселення Гребені на Середньому Дніпрі (кінець розвинутого Трипілья)*.

На розвиток військової справи за часів середнього Трипілья поряд з кількісним та якісним зростанням зброї вказує поява досить складних фортифікаційних споруд. Вже на початкових фазах розвинутого Трипілья поселення розміщуються не у низинах, як раніше, а на високих річкових терасах, ділянках плато тощо. Зміна топографії була викликана, насамперед, господарчими потребами трипільців, але вони піклувалися і про оборону, шукаючи місця для нових селищ на останцях, важкодоступних мисах, обрізаних з трьох боків ярами і урвищами. У цих випадках інтереси оборони вимагали спорудження рову з боку поля.

Найбільш раннім укріпленням поселенням розвинутого етапу є Трушешті у Молдові (фаза Кукутені А2)¹¹, розташоване на витягнутому вузькому мисі високої тераси р. Жіжія. З боку поля мис перерізаний оборонним ровом, завдовжки 200 м, завширшки у верхній частині 2,5—5 м, завглибшки 2,5 м. Поперечний переріз рову нагадує лійку: стінки його плавно сходяться до заокругленого дна завширшки не більше 0,5 м.

Приблизно у цей самий час був викопаний рів завдовжки близько 70 м, який захищав з боку поля кукутенське поселення у вже відомих нам Тир-

⁶ Т. С. Пассек. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья.— МИА, № 84. М., 1961, стор. 114, рис. 23, 1, 2; Т. Г. Мовша. Трипольское жилище на поселении Солончены II.— Записки Одесского археологического общества, т. I (34), 1960, стор. 242, рис. 5.

⁷ V. Dumitrescu, H. Dumitrescu, M. Petrescu-Dîmbovița, N. Gostar. Hăbășești. București, 1954, рис. 21, 22.

⁸ Н. В. Рындина. Медный импорт эпохи развитого Триполья.— КСИА АН СССР, вып. 123. М., 1970, стор. 15.

⁹ С. Матасă. Frumușica. București, 1946, стор. 88, табл. XVIII, 464.

¹⁰ В. Г. Збенович. Древнейшие медные топоры в Восточной Европе.— СА, № 3, М., 1969, стор. 135—142.

* Розкопки С. М. Бібікова 1962 р.

¹¹ А. Florescu. Befestigungsanlagen der spätneolithischen Siedlungen im Donau-Karpatenraum.— Studijne Zvesti Archeologického Ustavu Slovenskej Akadémie vied. Nitra, 1969, стор. 112—113.

пештах¹². Два рови обмежували з боку поля мисоподібний виступ плато, на якому розташоване поселення Хебешешті (фаза Кутутені АЗ)¹³. Вони тяглися на 100 м на відстані 8—12 м один від одного. Ширина внутрішнього рову—1,5—4 м, глибина—2 м; зовнішній рів досягає у ширину 5 м при глибині 2—2,5 м (на кінцях він помітно звужується). Обидва вони мають лійчастий профіль (рис. 2, 1, 2).

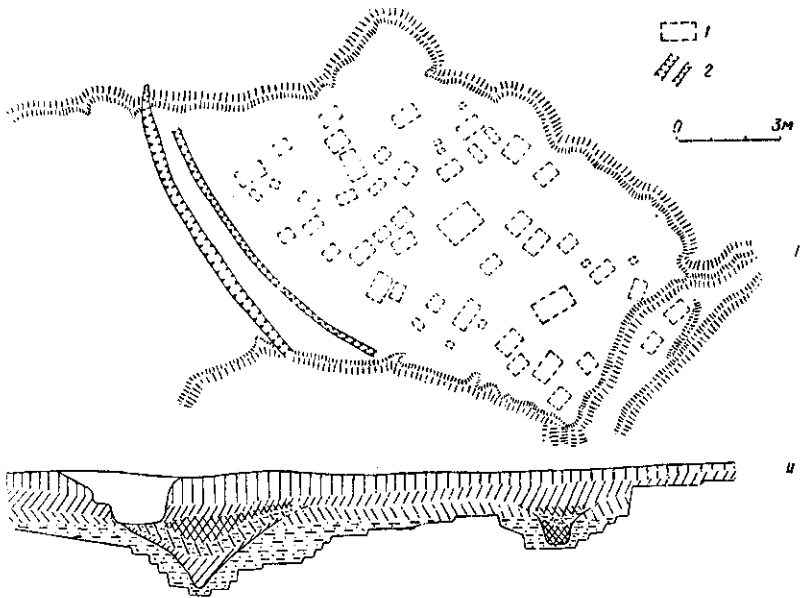

Рис. 2. Оборонні споруди на поселенні Хебешешті (за В. Думитреску):
1 — план поселення: 1 — житла; 2 — рови; II — профіль ровів.

Два рови, що належать до етапу В/І, були виявлені і на багатошаровому трипільському поселенні Поливанів Яр на Середньому Дністрі¹⁴. Вони перерізали високий мис, на якому розташовано поселення, у його найвужчій частині. Відстань між ровами — 16 м, їхня глибина — 2 м, ширина у верхній частині — 2 м, у нижній — менше 0,5 м. У перерізі вони нагадують рів поселення Трушешті. На думку Т. С. Пассек, зовнішній рів був викопаний після того, як мешканці засипали внутрішній, прагнучи розширити площу поселення¹⁵. Конструктивно складніші оборонні споруди фази Кукутені АЗ були відкриті на елонімному поселенні (розкопки Г. Шмідта у 1909—1910 рр. та М. Петреску-Димбовиці у 1961—1966 рр.¹⁶). Стародавнє селище, розташоване на вузькій мисоподібній ділянці плато, обмеженій з трьох боків стрімкими урвищами (урочище Четецуя — «Замчище»), на рівному західному схилі захищав рів глибиною 2 м при максимальній ширині 2,5 м. Викид з нього (пісок та вапняк-черепашник) йшов на побудову валу, який примикав до рову. Основа валу, що збереглася, нині досягає у ширину 5—6 м та 0,8 м у висоту (рис. 3, 1).

¹² S. Marinăscu-Bîlcu. Unele probleme ale neoliticului Moldovenesc..., рис. 1, стор. 411.

¹³ V. Dumitrescu, H. Dumitrescu, M. Petrescu-Dîmbovița, N. Gostar. Hâbășești, стор. 203—221.

¹⁴ Т. С. Пассек. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья, стор. 13.

¹⁵ Там же.

¹⁶ H. Schmidt. Cucuteni. Berlin-Leipzig, 1932, стор. 9—12, 114—115; M. Petrescu-Dîmbovița. Nouvelles fouilles archéologiques à Coucuteni-Baitcheni en Roumanie.— Atti del VI Congresso internazionale delle scienze Preistoriche e Protostoriche, v. II, comunicazioni. Roma, 1965, стор. 246—252; табл. XLVII; A. Florescu. Befestigungsanlagen..., стор. 114—118.

На відстані 2,5 км від поселення Кукутені-Четецуя розташоване пізніше за часом поселення розвинутого Трипілья (етап Кукутені А—В)— Кукутені Димбул-Морі, яке лежить низько у долині річки. Тут також виявлено оборонний рів, дослідження якого лише починається ¹⁷.

До цього ж часу належить поселення Траян Дялул-Финтиніор, що лежить на краю невисокої річкової тераси. Відповідно до топографії місцевості рів мав форму півкола, оперізуючи поселення з трьох боків і виходячи своїми кінцями до краю тераси (загальна довжина становить близько 230 м). Після того, як поселення, спочатку невелике, розширилося і вишло за межі рову, його було засипано і викопано новий, значно більший за розмірами і частково збіжний з першим. Ширина його місцями досягала

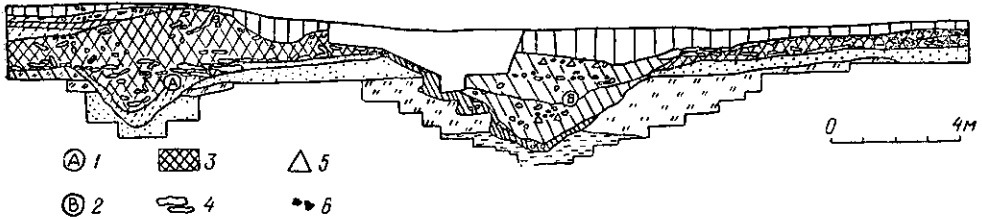

Рис. 3 Профіль оборонних споруд на поселенні Кукутені (за М. Петреску-Димбовицею): 1 — рів етапу Кукутені А; 2 — рів етапу Кукутені В; 3 — вал і контрескарп етапу Кукутені В; 4 — каміння; 5 — кераміка; 6 — глиняна обмазка.

7 м, глибина — 2,5—4 м; профіль — лійчастий, як і у всіх згаданих вище ровів ¹⁸. У подібних топографічних умовах (висока заплава правого берега Дністра, що періодично затоплюється) розташоване поселення Сороки-Озеро. Наприкінці розвинутого етапу Трипілья на поселенні було викопано рів лійчастого профілю, простежений протягом 8 м. Ширина його дорівнює близько 8 м, глибина — щонайменше 2,6 м ¹⁹. Рів відкритий на краю поселення з боку Дністра. Цей факт дає можливість припустити, що він оточував поселення, захищаючи його з усіх боків. Рів закидано ще за період існування пам'яток ²⁰.

До кінця розвинутого Трипілья (фаза Кукутені В1) належить також другий рів («зовнішній»), відкритий на згаданому вже поселенні Кукутені-Четецуя, на відстані 5 м від рову фази АЗ, нижче по схилу. Профіль пізнього рову також лійчастий, його первісна глибина становить 2,5—3 м, ширина у верхній частині — близько 9 м. Спочатку рів був ступінчастий, але потім обидва його укоси облицювали камінням, щоб запобігти осипанню. Грунт з рову, що його кидали уверх по схилу, йшов на спорудження валу (він частково перекривав більш ранній вал), основа якого складалася з великих кам'яних брил, покладених у два-три яруси. Висота валу нині дорівнює 1,1—1,3 м. Грунт, викинутий по схилу донизу, утворив невисокий (нині 0,3—0,5 м), але широкий контрескарп.

Увесь цей складний оборонний комплекс функціонував недовго, бо вже за наступної фази (Кукутені В2) поселення переходить через нього й поширюється нижче по схилу ²¹.

Пізнє Трипілья (етап С/І—γ/І і С/ІІ—γ/ІІ; Кукутені В).

З пізнім етапом трипільської культури, особливо з його заключними фа-

¹⁷ А. Florescu. Вказ. праця, стор. 116—118.

¹⁸ Н. Dumitrescu, V. Dumitrescu. Activitatea șanțierului arheologic Traian. — Materiale și cercetări arheologice, v. VIII, 1962, стор. 249—252; А. Florescu. Вказ. праця, стор. 116—119.

¹⁹ Е. К. Черныш. Трипольское поселение Сороки-Озеро. — КСИА АН СССР, вып. 123. М., 1970, стор. 79—80.

²⁰ Там же.

²¹ М. Petrescu-Dimbovița. Nouvelles fouilles..., стор. 250; А. Florescu. Вказ. праця, стор. 118—121.

зами, пов'язана більша частина зброї носіїв цієї культури. Розкопки могильників софіївського та усатівського локальних варіантів пізнього Трипілля дали цілі серії предметів озброєння, раніше представлених окремими екземплярами або зовсім невідомих.

Значно зростає кількість крем'яних наконечників стріл та дротиків, серед яких тепер досить часто трапляються екземпляри з виїмкою в основі (рис. 1,14). У поодиноких випадках ці наконечники мають черешок.

На етапі С/II — γ/II у арсеналі трипільців з'являються бойові сокири нового типу, у значній кількості наявні на поселеннях (Троянів²²) і особливо у могильниках (Софіївка²³, Червоний Хутір²⁴). У плані вони підтрикутні, сплюснені, мають короткий звужений вигнутий обухок, перехід до якого позначений кутастими або округлими плічками. Зверху і знизу від леза (воно іноді розширене) до обухка тягнеться поздовжня нерв'юра. Отвір для держака звичайно розміщений по одній лінії з плічками (рис. 1,13). Є також просвердлені бойові молоти, овальні у плані.

У цей період помітно збільшується кількість предметів озброєння з металу.

Очевидно, до початку пізнього Трипілля належить мідна сокира-клевець з Верем'я (дореволюційна знахідка В. Хвойка), що має найближчі аналогії на Кавказі і є імпортом у трипільському середовищі²⁵ (рис. 1,17).

На поселеннях (Попівка²⁶) і в могильниках (Софіївка²⁷, Червоний Хутір²⁸) знайдено кілька черешкових наконечників дротиків—трикутних, листовидних, ромбічних (рис. 1,18).

Однак найбільш масовою металевою зброєю, притаманною саме пізньому етапу Трипілля, є мідні кинджали, кількість яких нині перевищує 20. Вже на початку пізнього Трипілля вони з'являються на деяких поселеннях Румунії та України (Кукутені²⁹, Тиргу Окна-Подей³⁰, Більче-Злоте³¹ тощо), але основна їх кількість припадає на етап С/II—γ/II і пов'язана з могильниками усатівського типу³². Виділяються дві групи кинджалів: великі (завдовжки близько 20 см) «полоум'яподібні» клинки з поздовжньою нерв'юрою і двома—чотирма отворами в основі для закріплення у держаку (рис. 1,16), а також невеликі кинджали без нерв'юри, звичайно підтрикутних обрисів, з отворами або виїмками для поєднання з держакком. Останній закріплювався за допомогою кістяних або мідних штифтів-цвяшків. Збереглися два кинджали з плоскими видовженими кістяними держакками, знайдені в усатівських курганных похованнях поблизу сіл Нерушай та Огородне³³ у Дністро-Дунайському межиріччі (рис. 1,15).

²² М. М. Шмаглій. Городсько-Волинський варіант пізньотрипільської культури.— Археологія, т. XX. К., 1966, стор. 20, рис. 4.

²³ Ю. М. Захарук. Софіївський тілопальний могильник.— АП, т. IV. К., 1952, стор. 115, табл. 1, 5, 7.

²⁴ В. М. Даниленко, М. Л. Макаревич. Червонохутірський могильник мідного віку з трупоспаленням.— АП, т. VI. К., 1956, стор. 96, табл. 1, 10, 11, 15, 16, 25, 26.

²⁵ Е. Н. Черных. История древнейшей металлургии Восточной Европы.— МИА, № 123. М., 1966, стор. 71.

²⁶ Уманський краєзнавчий музей, № 417-17.

²⁷ Ю. М. Захарук. Софіївський тілопальний могильник, табл. II.

²⁸ В. М. Даниленко, М. Л. Макаревич. Червонохутірський могильник... табл. 1,8.

²⁹ H. Schmidt. Cucuteni, стор. 60, табл. 30, 1.

³⁰ C. Matasă. Așezarea eneolitică Cucuteni B de la Tirgu Ocna-Podei. — Arheologia Moldovei II—III. București, 1964, стор. 24, рис. 9.

³¹ C. Nadaszek. La colonie industrielle de Koszylowce. Leopold, 1914, табл. VI, 32 с.

³² В. Г. Збенович. Про кинджали усатівського типу.— Археологія, т. XX. К., 1966, стор. 38—46.

³³ Н. М. Шмаглій, И. Т. Черняков. Курганы степной части междуречья Дуная и Днестра.— Материалы по археологии Северного Причерноморья, вып. VI. Одесса, 1970, стор. 25, рис. 17; Л. В. Субботин, А. Г. Загинайло, Н. М. Шмаглій. Курганы у с. Огородное.— Там же, стор. 138, рис. 6.1.

Прототипами усатівських стали мідні кинджали середземноморського походження, які потрапили до Північного Причорномор'я внаслідок міжплеменного обміну³⁴. За егейськими зразками було налагоджене місцеве виробництво цього виду зброї. Три близькі за типом кинджали знайдені і в Червонохутірському могильнику під Києвом³⁵, куди вони потрапили з Північного Причорномор'я³⁶, або були виготовлені на місці за усатівськими зразками³⁷.

Слід зазначити, що на деяких пізньотрипільських поселеннях (Більче-Злоте³⁸, Кубань³⁹) знайдені плоскі кістяні кинджали з нерв'юрами та держакими, які, безсумнівно, є наслідуванням металевої зброї.

На заключному етапі розвитку Трипільля (С/II—γ/II) відомі три укріплені поселення, одне з яких розташоване на північно-східному краї трипільського ареалу, два інших — на південно-західному.

На поселенні софіївського типу поблизу с. Козаровичі на північ від Києва, яке займало підвищену ділянку першої тераси правого берега Дніпра (висота становить близько 10 м), збереглася половина кільцевого рову (друга половина зруйнована водоймищем). Діаметр рову дорівнює близько 60 м, глибина — 1,5—1,6 м, ширина у верхній частині — 2,5—3 м, біля дна — 0,5 м. Профіль лійчастий. У південно-східній частині залишений прохід завширшки 3 м⁴⁰. На площі, оточеній ровом, виявлено кілька заглиблених жител та господарчих ям, але деякі господарчо-житлові об'єкти і окремі знахідки софіївського типу траплялися далеко за межами рову. Отже, він оточував порівняно незначну частину поселення, можливо, його первісне ядро. Дослідник поселення вважає, що ділянка, яку захищав рів, служила для мешканців своєю цитаделлю⁴¹.

У такій самій топографічній ситуації було й поселення усатівського типу в с. Маяки (лівий берег Дністра у його пониззі), майже повністю зруйноване зсувами. Тут збереглися залишки двох оборонних ровів, які широкими дугами або концентричними півколами охоплювали поселення з півночі. Зовнішній рів простежено на відстані 70 м (у давнину його довжина становила щонайменше 110 м); на північному заході він не був докопаний до берегових обривів. Пересічна ширина рову у верхній частині — 4—5 м, місцями він розширюється до 6—8 м. Глибина його від давньої поверхні — 3,2—3,4 м. Профіль лійчастий: стінки рову до глибини 2 м похило звужуються донизу, а потім стрімко, майже прямовисно, обриваються до вузького (0,4—0,6 м) дна (рис. 4).

Внутрішній рів віддалений від зовнішнього на 13 м. Ширина його дорівнює 4—5 м, глибина — 3,6—3,8 м, профіль лійчастий. Він також не був докопаний на північному заході до берегових обривів. У давнину рови поєднувала траншея лійчастого профілю (ширина становить 2 м, глибина — 1,5—1,6 м), що простяглася з південного сходу на північний захід на 65 м. Обидва рови й траншея, безсумнівно, були засипані ще під час існування поселення.

Ще одне поселення усатівського типу поблизу с. Фолтешті (Румунія) розташоване у «класичних» для Трипільля топографічних умовах: на вузько-

³⁴ В. Г. Збенович. Вказ. праця, стор. 43—44.

³⁵ В. М. Даниленко, М. Л. Макаревич. Вказ. праця, стор. 95, табл. 1.

³⁶ В. Г. Збенович. Вказ. праця, стор. 40, 45.

³⁷ Е. Н. Черныш. О древнейших очагах металлообработки Юго-Запада СССР. — КСИА АН СССР, вып. 123. М., 1970, стор. 26.

³⁸ С. Н а d а с з е к. La colonie industrielle de Koszyłowce. Leopold, 1914, табл. V, 27.

³⁹ Н. А. Кетрару. Позднетрипольское поселение в с. Кубань в Молдавии. — Материалы и исследования по археологии и этнографии МССР. Кишинев, 1964, стор. 89, рис. 5.

⁴⁰ В. О. Круц. Розкопки в Козаровичах. — Археологічні дослідження на Україні, вип. IV. К., 1972, стор. 90—95.

⁴¹ Там же, стор. 95.

му місі високої тераси правого берега р. Прут. У центральній частині мису стародавніми мешканцями був викопаний оборонний рів, що захищав поселення із заходу. Ширина рову у верхній частині дорівнює 4,5—5,5 м, по дну — 0,5 м, глибина — 2,3—2,6 м. Профіль лійчастий. Автори розкопок вважають, що за доби енеоліту рів функціонував як оборонна споруда і був засипаний пізніше ⁴².

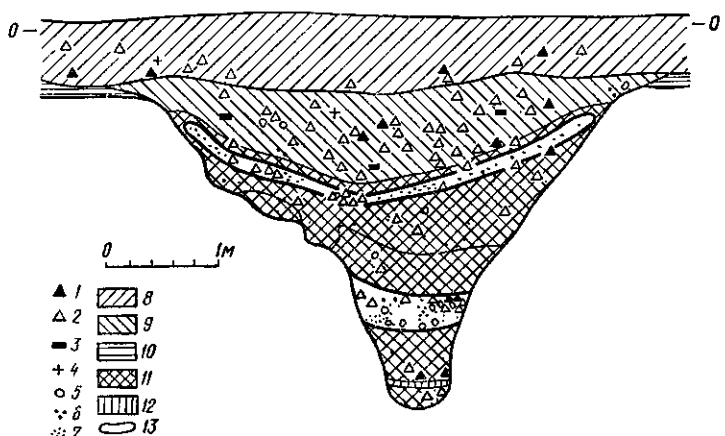

Рис. 4. Переріз зовнішнього рову на поселенні Маяки:

1 — гумус; 2 — сірий гумусовий суглинок з домішкою попелу; 3 — світлий передматериковий суглинок; 4 — жовто-сірий перемішаний ґрунт; 5 — материк; 6 — кераміка; 7 — кістки; 8 — каміня; 9 — кремій; 10 — печина; 11 — черепашки; 12 — вугілля; 13 — вогнища.

Поза сумнівом, були укріплені й інші пізньотрипільські поселення, за топографією цілком аналогічні Фолтештам (наприклад, Паволоч на Волині ⁴³ тощо), але пошуки ровів на них не були здійснені дослідниками.

На попередніх сторінках у загальних рисах було накреслено лінію розвитку трипільської зброї протягом двох тисячоліть і коротко описані усі нині відомі оборонні споруди трипільців. У період становлення культури на всіх її пам'ятках — від Передкарпаття до Південного Бугу зброї трапляється небагато. Така сама картина є характерною і для інших ранньоенеолітичних культур Південно-Східної Європи (Боян, рання Гумельниця тощо). Порівняно мирній обстановці цього періоду, очевидно, відповідає і невелика кількість укріплених поселень, які належать до пізніх фаз культури Боян і ранніх фаз культури Гумельниця ⁴⁴ (згадане вище ранньотрипільське або дотрипільське укріплене поселення Траян Дялул-Віей також має виразні риси культури Боян).

Ситуація докорінно змінюється вже з початком розвинутого Трипілья. Помітне тяжіння поселень до ділянок місцевості з надійним природним захистом, поява складних фортифікаційних споруд, що потребували значних колективних зусиль, — все це свідчить про намагання трипільців захистити свої домівки. Навряд чи небезпека ховалася у самому трипільському середовищі (міжплемінні або міжродові сутички). Беручи до уваги археологічно засвідчене проникнення східних племен середньостоговської культури на

⁴² M. Petrescu-Dîmbovița, J. Casap, C. Mateescu. Săpăturile arheologice dela Foltești.— SCIV, 1, 1951, стр. 249—250, табл. I.

⁴³ М. Л. Макаревич. Трипільське поселення біля с. Паволочі.— АП, т. IV, К., 1952, стр. 96, рис. 1.

⁴⁴ S. Morintz. O așezare Boian fortificată.— SCIV, 1963, № 2, стр. 275—283; його ж. Tipuri de așezări și sisteme de fortificație și de impregnuire în cultura Gumelnița.— SCIV, 1962, № 2, стр. 272—282.

Дністер ⁴⁵ і далі на захід, у Молдову, на початку розвинутого Трипілья, вважаємо, що саме від цих племен повинні були захистити трипільців згадані вище укріплення етапів В/І — Кукутени А і А—В.

Ще більш складну обстановку фіксують археологічні джерела у пізньотрипільському ареалі. Якщо раніше проникнення степових елементів на захід мало епізодичний характер ⁴⁶, то наприкінці III тисячоліття до н. е. відбулося масове просування племен пізньоямної культури у Північно-Західне Причорномор'я, де жили усатівські племена. На це вказує велика кількість поховань ямної культури в курганах Дністро-Дунайського межиріччя ⁴⁷.

Певного тиску з боку інших в етнічному відношенні племен зазнало у цей час і пізньотрипільське населення Волині й Середнього Подністров'я. Не випадково, що саме на поселеннях усатівського і софіївського типів виявлено оборонні споруди, а їхні могильники дають переважну кількість пізньотрипільської зброї *.

Отже, на межі III—II тисячоліття до н. е. укріплені поселення стають невід'ємною частиною багатьох культур (постгумельницькі пам'ятки Болгарії, поселення баден-костолацького кола тощо). Як і згадані тут пізньотрипільські пам'ятки, вони викликані до життя взаємопов'язаними і складними подіями, що відбувалися в Центральній та Південно-Східній Європі на переході від енеоліту до раннього бронзового віку.

В. Г. ЗБЕНОВИЧ

Оборонительные сооружения и оружие у племен трипольской культуры

Резюме

В статье рассматриваются предметы вооружения трипольских племен из кремня, камня, кости, рога и металла; отмечаются количественные и качественные изменения оружия на последовательных этапах развития культуры.

Особое внимание уделено описанию оборонительных сооружений (преимущественно рвов) на четырнадцать известных сейчас укрепленных поселений культуры Кукутени — Триполье. Фортификационные сооружения трипольцев также рассмотрены по этапам в их развитии. Небольшое количество оружия и укрепленных поселений раннего Триполья объясняется сравнительно мирной обстановкой этого этапа. На последующих этапах в связи с экспансией среднестоговской культуры, затем позднеямной и других культур в трипольский ареал здесь отмечается быстрый прогресс военного дела.

⁴⁵ Т. Г. М о в ш а. О связях племен трипольской культуры со степными племенами медного века. — СА, 1961, № 2, стор. 186—199

⁴⁶ Н. Я. М е р п е р т. О связях Северного Причерноморья и Балкан в раннем бронзовом веке. — КСИА АН СССР, вып. 105. М., 1965, стор. 10—20.

⁴⁷ Див.: Материалы по археологии Северного Причерноморья, вып. VI. Одесса, 1970, стор. 8—155.

* У зв'язку з цим становить інтерес той факт, що багатий поховальний інвентар Вихватинського пізньотрипільського могильника в Середньому Подністров'ї зовсім позбавлений предметів озброєння Див.: Т. С. П а с с е к. Раннеземледельческие (трипольские) племена..., стор. 146—175.